

ДАЦЕНКО Ю. П.

Київський національний лінгвістичний університет

ПРОТОТИПНА СЕМАНТИКА У ВИРАЖЕННІ КАТЕГОРІЇ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ В ІТАЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Стаття присвячена вивченню категорій аспектуальності в італійській і українській мовах. Крізь призму останніх досягнень у галузях фреймової і прототипної семантики здійснено зіставний аналіз видо-часових форм минулого часу перфективного / імперфективного аспектів в італійській мові та форм доконаного / недоконаного видів в українській мові.

Ключові слова: категорія аспектуальності, фреймова семантика, прототипна семантика, лексичний маркер, основне / периферійне значення, аспект, вид.

Статья посвящена изучению категории аспектуальности в итальянском и украинском языках. Через призму последних достижений в сфере фреймовой и прототипной семантики осуществлен сравнительный анализ видо-временных форм прошедшего времени перфективного / имперфективного аспектов в итальянском языке и форм совершенного / несовершенного видов в украинском языке.

Ключевые слова: категория аспектуальности, фреймовая семантика, прототипная семантика, лексический маркер, основные / периферические значения, аспект, вид.

This article focuses on the categories of aspectuality in the Italian and Ukrainian languages. A comparative analysis of the past tenses of the perfect / imperfect aspects in Italian and perfective / imperfective in Ukrainian has been accomplished in the light of recent achievements in frame and prototype semantics.

Key words: category of aspectuality, frame semantics, prototype semantics, lexical marker, basic / peripheral meaning, aspect.

Актуальність статті визначається спрямованістю сучасної науки у русло прототипної семантики, яка інтерпретується як новий напрям у когнітивному вивченні мовних значень.

Метою статті є виділення прототипних ознак імперфективного / перфективного аспектів в італійській мові та недоконаного / доконаного видів в українській.

Визначена мета передбачає **завдання** дослідити не тільки традиційні випадки вживання вищезгаданих аспектів / видів, але і виявити ознаки, що залишилися за межею традиційних досліджень в італіїністиці та україністиці.

Об'єктом статті виступає категорія аспектуальності в італійській і українській мові.

Матеріалом дослідження слугують дієслівні форми минулої дії імперфективного / перфективного аспектів і недоконаного / доконаного видів в італійській і українській мовах відповідно.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше застосовується комплексний підхід до вивчення категорій аспектуальності у віддаленоспоріднених мовах.

Під функціональною категоризацією дієслова слід розуміти його співвіднесення у процесі мовлення з певною лексико-граматичною категорією: акціональні дії або неакціональні – процеси, ознаки, відношення [1:46]. Тому, в основі того чи іншого функціонального осмислення дієслова лежить реалізація конкретних прототипних, інваріантних ознак, що властиві певній категорії в обох зіставлюваних нами мовах. Оскільки зв'язок семантики речення і аспектуальної ситуації виявляється в тому, що “усі типи речень являють собою мовні моделі конкретних ситуацій [...]” [2:101], функціонування категорій аспектуальності та темпоральності в обох віддаленоспоріднених мовах залежить від двох факторів: часового плану і типу аспектуального контексту. Аспектуальний контекст (аспектуальна ситуація) – змістова структура, що виражається у реченні і ґрунтується на граматичних та лексичних засадах аспектуальності, які відображають той бік сигніфікативної ситуації, яка пов'язана із характером протікання та розподілу дії у часі.

Імперфективний аспект в італійській мові та недоконаний вид в українській мові представляють складність за своїми значеннями та широким використанням у різних контекстах. На відміну від української мови, в італійській мові імперфективний аспект набуває додаткових відтінків вживання в аспектуальних ситуаціях із семантикою майбутньої або умовної дії. Отже, галузь аспектуальних значень імперфектного аспекту може варіюватися і набувати значення не тільки минулого часу, але й теперішнього у минулому та майбутнього у минулому. Семантичні вживання аспекту / виду за прототипними / непрототипними ознаками ми поділили на дві групи: *основне значення*, під яким розуміємо основні випадки вживання у площині минулого часу, і *периферійне значення*, під яким розуміємо стилістичне, відмінне від основного, вживання аспекту / виду. За критерієм розподілу дії у часі серед **основних релевантних значень** імперфектного аспекту та недоконаного виду виділяємо:

1. Ознаку тривалої дії, яка виражається неграничним дієсловом, що позначає відношення об'єктів, властивості абстрактних об'єктів нелокалізованих ні у часі ні у просторі [3:25]. У наведених реченнях видо-часові форми імперфектного аспекту в італійській мові на форми недоконаного виду в українській виражають тривалі, процесні дії у минулому (я був одружений, я був безробітним / я був один-однісінький, я жив (проживав)).

“*Tante volte sentivo che avrei dovuto dirle la mia verità: che ero sposato, che ero disoccupato, che non ero libero” [8:224]. “В містечку в нього був один-однісінький приятель – господар цієї кам'яниці, який мешкав у середмісті” [9:185].*

Континуативний аспект є семантичним різновидом тривалої дії імперфективного аспекту та недоконаного виду і має дві форми вираження – тривалий континуатив та інтеративний континуатив [4:65]. Тривалий континуатив вводиться у речення обставинами часу: tutto il giorno / увесь день; tutta la sera / увесь вечір, інтеративний континуатив вводиться складнопідрядними реченнями підрядними часу: mentre si teneva la conferenza / поки йшла конференція; durante la mia visita / під час мого візиту. Вираження тривалості може набувати відтінку однократності дії у минулому. До такого прийому вдаються з метою увиразнити тривалу неповторювану дію, яка у своїй семантиці не має вказівки на початок і кінець реалізації. У прикладах дієслова “apparire” і “кинутися” за своєю семантикою є граничними, але вжиті в імперфективному аспекті / недоконаному виді, виражають тривалі, процесні дії, що повторювалися у минулому неодноразово.

“*Apparivano tutt'e due invecchiati, mio padre e mia madre, alla fine della guerra” [10:170]. “Від чобота до чобота, з п'яти у п'яту там кидалася і просила помилування зловлена мною, як мишка, її душа” [11:19].*

2. Ознаку кратності повторюваних дій або ситуацій, яка виражається абітуативним аспектом. Йдеться про аспектуальні ситуації, що описують риси людського характеру, які виявляються / виявлялися постійними і стали регулярними. Прототипна ознака такого типу відношень полягає у вираженні описової функції імперфектного аспекту / недоконаного виду. У наведених реченнях автор використовує видо-часові форми імперфективного аспекту та

форми недоконаного виду з метою описати характер та звички людини, що виявлялися у минулом. Часовими маркерами, що підсилюють ознаку кратності повторюваних дій, можуть виступати обставини “ogni giorno, notte, anno, sempre, spesso“ / ”щодня, щоночі, щорічно, завжди, часто”.

“*Recitava ogni giorno le sue preghiere in ebraico, senza capirci niente, perché non sapeva l’ebraico*” [10:14]. “Він часто провалювався в сніг з головою, годинами лежав, збираючись з останніми силами” [11:76].

Семантичним різновидом абітуативного аспекту є описово-розповідний аспект. За семантикою дієслова виражають усталені стани, людські внутрішні переживання, почуття. Серед таких дієслів перцептивного та статичного класів виділимо емоційні: amare / любити, odiare / ненавидіти, essere geloso / ревнувати, rispettare / поважати, soffrire / страждати, essere orgoglioso / пишатися; ментальні: considerare / вважати, credere / вірити, sapere / знати, sperare / сподіватися, sospettare / підозрювати, capire / розуміти; волитивні: volere / хотіти, desiderare / бажати.

“*Insomma era innamorata e non si vergognava di mostrarlo; e qualsiasi cosa facesse, la faceva per Peppe e solatanto per lui*” [8:265]. “Я хотів побачити Аду, але це було неможливо, хоч вона, певно, йшла десь зовсім поруч” [12:87].

В італійському й українському прикладах неграничні дієслова позначають тривалі, процесні дії (був закоханий, не соромився / я хотів бачити).

3. Ознаку невизначеної тривалості, що виражає повторюваність дії, кратність якої є невизначеною. Семантичний підтип представлений прогресивним аспектом, який виражає дію у процесі її реалізації у певний момент часу. Ця семантична ознака походить від прогресивної перифрази / perifrasi progressiva в італійській мові, яка виступає синонімічною граматичною конструкцією. В українській мові семантику прогресивної реалізації дії підсилюють обставини часу типу “у цей момент, саме тоді”.

“*La solitudine nasceva anche dalle domande, da domande che mi ponevo e alle quali non sapevo rispondere*” [13:45]. “Хтось розпалював якісь вогнища з недонищених меблів, хтось кохався на ребрах

обвуглених калориферів, хтось вмирав від страху, наслухаючись вовче виття і, звісно ж, пташині крики” [14:46].

У наведених реченнях видо-часові форми імперфективного аспекту та форми недоконаного виду виражають динамічні дії, що відбувалися одна на фоні іншої.

4. Ознаку невизначеної тривалості з семантикою загального факту властиве лише українській мові.

“Хто давав мені право повчати їх, вказувати їм на всі ці вибоїни та золоті зуби?” [14:17]. “А проте Адин голос у слухавках не давав йому щось відповісти, заперечити [...]” [12:211].

Периферійне вживання імперфективного аспекту / недоконаного виду властиво як італійській, так і українській мові, але стилістичне забарвлення й аспектуальний контекст, за допомогою яких вони виражаються, в обох мовах різняться. Нами було виділено для обох зіставляваних мов такі периферійні релевантні ознаки за критерієм розподілу дії у часі:

1. Імперфективний аспект та недоконаний вид уживаються на позначення закінченої, завершеної дії у минулому. До такого прийому вдаються для того, щоб підсилити живописну виразність дії і розрізнити процес протікання дії від фази завершення. Таке вживання аспекту / виду використовують як спеціальний образотворчий прийом, що оживлює оповідь та надає їй більшу наочність дії, яка не є актуальною на момент мовлення.

“L’acqua entrava a forza nella parte inferiore del bozzolo come se ribolisse, si disponeva a vortice contro le pareti [...]” [15:224]. “Рештки одяжі падали на траву, холодний передранішній вітер пробирався під розжарену шкіру, - а вона стояла гола під місяцем і скалою, й піниста вода з гука діставала її тіла” [16:123].

2. Імперфективний аспект та недоконаний вид уживаються із семантикою перфективного аспекту та доконаного виду. Ми відзначали, що для імперфективного аспекту в італійській мові властиво виражати дію, не пов’язану з моментом мовлення, але у стилістичному вживанні імперфективний аспект може виражати дію, що є актуальною для мовця на момент мовлення. В українській мові такого розмежування актуальності дії не існує.

“*Ti ricordi come mi prendevi in giro quando mi vedevi ferma ad accarezzare i tronchi?” [13:65]. “У дев’яносто другому він іздив двічі, в дев’яносто третьому – тільки раз, але надовго” [14:12].*

Мовець підкреслює актуальність висловлення через лексичні показники, що пов’язують або не пов’язують дію минулого із теперішнім: “тоді і зараз”, “у той момент, на той час”. В італійському та українському реченнях граничні дієслова та дієслова руху виражають дії, що відбулися одноактно і одноразово.

Імперфективний аспект та недоконаний вид уживаються із семантикою дії теперішнього часу у минулому. В обох зіставлюваних нами мовах при передачі непрямой мови імперфективний аспект та недоконаний вид можуть позначати актуальну дію у минулому. У наведених реченнях вживаються неграничні для вираження процесних тривалих дії у минулому.

“*Si sapeva che erano tanto ricchi, ma avevano tuttavia delle abitudini semplici, erano vestiti modestamente, e andavano in montagna con degli ski vecchi, come noi*” [10:73]. “Розумієте, [...] цей чоловік висловив те, що я почував сам і точнісінько в тих же образах, які й мені спадали на думку[...]” [9:88].

3. Імперфективний аспект уживається із семантикою майбутньої дії. В українській мові для позначення майбутньої дії у минулому вживається майбутній час незалежно від часової форми дієслова у головному реченні.

“*Giovanni pensò che il peggio non arrivava mai, che forse ella avrebbe sofferto di meno così, priva di sensibilità*” [17:76].

У наведеному прикладі видо-часова форма в імперфективному аспекті виражає дію, що на часовій осі є наступною у реалізації відносно дії, вираженої перфективним аспектом у головному реченні (він подумав, що гірше вже не буде).

4. Імперфективний аспект вживається із семантикою нереальної дії. Аспектуальний контекст виражає ставлення агенса до дій, що відбуваються у нереальному світі. В українській мові для опису сновидіння вживається доконаний вид минулого або теперішнього часу.

“*Mormy rimaneva fisso sul punto della partenza e sognava che così correvano, quelli, fino alla fine, e vinceva il vincitore nel gran clamore di*

tutti [...]” [18:116]. “[...] снулося: безкрає чорне поле. Він стоїть на дорозі й держить у руці білого вузлика” [9:84].

5. Імперфективний аспект та недоконаний вид дієслова позначають дію, що описує спостереження агенса дії над ситуацією. У наведених реченнях видо-часова форма імперфективного аспекту в італійській мові та форма недоконаного виду позначають тривалі, процесні дії, виражені неграничними дієсловами.

“Notai che ci aveva lo sguardo tordito e il viso assorto e che si rossicchiava l’unghia dell’indice [...]” [8:263]. “Я ходив під цим мокрим снігом, нікого не було поруч, і я бачив якесь дуже бідне і дуже хворе місто” [12:236].

Наступні вживання імперфективного аспекту властиві лише італійській мові, де дієслова за своєю семантикою позначають фантазії, ігрові ролі у дитячих іграх, ввічливу форму та умовний спосіб.

“D’altra parte se Roberto voleva, diceva Caspar, ... avrebbe potuto vederla anche dalla nave” [15:263].

В італійському прикладі імперфектна форма “voleva” вступає у граматичну синонімію із кон’юктивом на позначення умовної дії (якби Роберто хотів).

Прототипна семантика видо-часових форм перфективного аспекту та форм доконаного виду. На відміну від імперфективного аспекту в італійській мові та недоконаного виду в українській, що звичайно виражають синхронність дій, перфективний аспект та доконаний вид навпаки зосереджують увагу не на паралельному розвитку подій, а на самому факті їх здійснення. Серед основних ознак вживання перфектного аспекту та доконаного виду слід виділити лише основні релевантні ознаки, оскільки периферійних значень він не набуває. **Основні релевантні значення** виділяємо за критерієм розподілу дії у часі.

1. Перфективний аспект та доконаний вид використовуються на позначення завершеної результативної дії, що супроводжується вживанням обставин часу “in X tempo, per X tempo, fino a X tempo, da X tempo / за X часу, упродовж X часу, до X часу, X часу потому”, які завдяки своїй семантиці встановлюють чіткі часові межі реалізації результативної дії. На відміну від італійської мови в українській мові із обставинами часу “упродовж X часу, до X часу” вживається

форма недоконаного виду. Це пояснюється властивим для італійської поглядом “усередину” процесу, на його результативність та на локалізацію власного “Я” у реченні, яке важливе для української мови. В італійській мові для вираження результативних дій вживаються граничні дієслова, в українській мові для вираження процесних дії – неграничні, тривалі дієслова.

“*Per giorni, su una zattera in balia del mare, in mezzo a tutte le morti possibili, abbiamo continuato a cercarci e colpirci*” [19:122]. “*Під пильним професорським оком читав до третьої ночі*” [20:65].

2. Аористичний перфективний аспект та доконаний вид є різновидами перфективного аспекту, що виражають дії / події, які на момент мовлення більш не є релевантними та психологічно важливими для агенса, вони лише констатуються та оповідаються [5:82].

“*Quando Pehnt compì sette anni, la vedova Abegg tirò fuori dall’armadio la giacca nera in cui lo avevano trovato, e gliela infilò*” [18:56]. “*За свій вік баба добряче попила крові й донькам, і зятям*” [20:59].

3. Інгресивний перфективний аспект в італійській мові та доконаний вид в українській належать до аористичного різновиду [6:20]. У наведених реченнях вищо-часові форми в перфективному аспекті і форми доконаного виду утворюються від неграничних тривалих дієслів, що позначають початок інгресивної дії.

“*Passò l’estate, lei tornò a Roma e ricominciò la stessa solfa*” [8:8]; “*Нарешті, одного дощового, камерального за настроєм вечора – то був початок квітня – вона почала потроху переповідати власне життя*” [20:67].

На думку В. Б. Кашкіна [7:10–25], у перфективному аспекті розрізняють афективну участь, або зацікавленість мовної особистості, пов’язані зі зміною її емоційного стану. Йдеться не тільки про стан як неминучий результат, а й як вторинний результат, який зумовлює перфективна результативна дія. Слід виділити такі типи змін аспектуального контексту для італійської та української мов за критерієм участі в них агенса дії.

1. Зміни, що відбуваються з суб’єктом / об’єктом, зумовлені змінами із плином часу. У реченнях такого типу вживаються граничні, результативні дієслова, що підсилюються обставинами

часу (*in X tempo*, *X tempo dopo* / за X часу, після X часу) та складносурядними реченням (*sono passati 2 anni, è arrivato il nuovo giorno* / пройшло 2 роки, настав новий день). Усі ці часові маркери завдяки своїй семантиці унаочнюють результативність виконання дії.

“Passarono alcuni mesi e ci fidanzammo” [8:285]. *“Кімнату залила темрява, я схопився з ліжка й побіг до дверей, що вели в сусідню кімнату, де спали дід з бабою”* [21:183].

2. Зміни, що відбулися не з суб'єктом, а з речами, що його оточують. Такий аспект / вид можна назвати описовий перфект / доконаний вид, оскільки йдеться про опис у художній літературі природних явищ, навколишнього середовища та атмосфери, на фоні якої розгорталася дія.

“Una distesa di poveri nomi, di povere facce, dalla quale, come un miracolo che la spinse a correre avanti pazza e felice, vide spuntare un piccolo monumento [...]” [21:119]. *“Зійшло сонце, а з ним – зійшла роса з дерев і трави”* [16:127].

3. Зміни, що відбуваються у психологічному настрої мовної особистості, які зумовлюють логічні висновки та спостереження з боку агенса дії.

“Mio marito capì subito lo stato di smarrimento in cui mi trovavo e per le prime due settimane fece tutto il possibile per distrarmi” [13:118]. *“Наступної миті я зрозуміла, яку мету переслідував при цьому Респондент”* [12:51].

4. Зміни, що пов'язані із набутим досвідом мовної особистості або з результатом її діяльності за певний відрізок часу.

“Nei sette anni che ha abitato qui, sotto di noi, è sempre stato un'allegria averlo qui [...]” [19:196]. *“Однак протягом довгих років душ пастирської праці я навчився бути уважним і розуміти не тільки людські слова, але й рухи, жести, спосіб дихання і вглядання”* [12:107].

В італійському й українському прикладах результативність дії підсилюється обставинами “*nei sette anni*” / “протягом довгих років”, що унаочнюють період здобуття досвіду головного героя.

Проаналізований нами матеріал показав, зіставний метод у вивченні категорії аспектуальності на прикладах віддалено споріднених мов таких, як італійська й українська, дозволяє

інтерпретувати традиційно-відомі факти у новому ракурсі, виявляючи тим самим нові схожості та розбіжності між обома мовами. Саме в такому когнітивно-прототипічному напрямі ми вбачаємо **перспективність подальшого дослідження** категорії аспектуальності й італійській та українській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Болдырев Н. Н.* Прототипическая семантика глагола как основа его функциональной категоризации / Н. Н. Болдырев // *Материалы Всерос. научн. конф. [“Теоретические проблемы функциональной грамматики”]*, (Санкт-Петербург, 26–28 сентября 2001 г.) / РАН; Ин-т лингвист. исследований. – СПб, 2001. – С. 46–48.
2. *Левицкий Ю. А.* Основы теории синтаксиса / Юрий Анатольевич Левицкий. – Пермь : ППУ, 2001. – 236 с.
3. *Падучева Е. В.* Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива / Елена Викторовна. Падучева. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 464 с.
4. *Bertinetto P. M.* Il dominio tempo-aspettuale: demarcazioni, intersezioni, contrasti / Pier Marco Bertinetto. – Torino : Rosenberg & Sellier, 1997. – 240 p.
5. *Moretti G.* Grammatica italiana / Giuliana Moretti. – Perugia : Venucci, 1979. – 154 p.
6. *Божеску М. Г.* Інгресія та інхотивність як кореляти зачинної фазовості у сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Романські мови” / Маріан Георгійович Божеску. – Чернівці, 2007. – 20 с.
7. *Кашкин В. Б.* Функциональная типология перфекта / Вячеслав Борисович Кашкин. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1991. – 128 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

8. *Moravia A.* Nuovi racconti romani : [racconti] / Alberto Moravia. – Milano : I Grandi Tascabili, 1998. – 510 p.
9. *Кононович Л.* Тема для медитації : [роман] / Леонід Кононович. – Львів : Кальварія, 2006. – 240 с.
10. *Ginzburg N.* Lessico familiare : [romanzo] / Natalia Ginzburg. – Roma : La biblioteca di Repubblica, 2003. – 222 p.
11. *Вінграновський М.* Манюся. Повісті. Оповідання. Есе / Микола Вінграновський. – Львів : Літопис, 2003. – 318 с.
12. *Андрухович Ю.* Перверзія : [роман] / Юрій Андрухович. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. – 304 с.
13. *Tamaro S.* Va’ dove ti porta il cuore : [romanzo] / Susanna Tamaro. – Milano : I Grandi Romanzi Italiani, 2003. – 187 p.
14. *Андрухович Ю.* Дванадцять обручів : [роман] / Юрій Андрухович – К. : Критика, 2006. – 275 с.
15. *Eco U.* L’isola del giorno prima : [romanzo] / Umberto Eco. – Milano : I Grandi Romanzi Italiani, 2003. – 475 p.
16. *Матіос М.* Нація. Одкровення : [роман] / Марія Матіос. – Львів : Літературна агенція “ПІРАМІДА”, 2006. – 202 с.
17. *Cerami V.* Un borghese piccolo piccolo : [romanzo] / Vincenzo Cerami. – Milano : I Grandi Romanzi Italiani, 2003. – 143 p.
18. *Baricco A.* Castelli di rabbia : [romanzo] / Alessandro Baricco. – Milano : I Grandi Romanzi Italiani, 2003. – 238 p.
19. *Baricco A.* Oceano mare : [romanzo] / Alessandro Baricco. – Milano : BUR La Scala, 2001. – 227 p.
20. *Дереш Л.* Намір! : [роман] / Любко Дереш. – К. : ПП Дуліби, 2006. – 296 с.
21. *Слапчук В.* Дикі квіти : [роман] / Василь Слапчук. – К. : Факт, 2004. – 292 с.
22. *Bevilaqua A.* La califfa : [romanzo] / Alberto Bevilaqua. – Milano : RCS Editori S.p.a, 2003. – 236 p.